

Shahid Bahonar
University of Kerman

Journal of Iranian Studies

Print ISSN: 1735-0700 Online ISSN: 2980-8766

Journal of Iranian Studies

Representation the Symbol of Intercultural Communications Related to Architecture and Urbanism in the Naser Khosrow's Travelogue

S. Saeideh Hoseinyzadeh¹✉ Asieh Zabihnia²

1. Corresponding author, S. Saeideh Hoseinyzadeh, Associate Professor, Department of Architecture, Faculty of Technology and Engineering, University of Payame Noor, Tehran, Iran, E-mail: archisad@pnu.ac.ir

2. Asieh Zabihnia. E. Professor, Department of Persian Literature, Faculty of Persian Literature and Foreign Languages, University of Payame Noor, Tehran, Iran. E-mail: zabihnia@pnu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 2025 July 23
Received in revised form 2025
December 7
Accepted 2026 June 7
Published online 2026 June 22

Keywords:

Arash,
Distance,
Farsang,
Nasir Khusrow's travelogue

ABSTRACT

Purpose: Nasir Khusrow's extended journey to Hajj lasted for seven years from 427 AH and resulted in a travelogue. The travelogue is one of the credible Persian texts that provides fluent information about the architecture and urban planning of certain communities, making it important to pay attention. Although he did not study architecture and urban planning in the modern sense, during his journey, while introducing cities, villages, and towns, he explained the distance between each of them using specific measurement units. During Nasir Khusrow's time, communication systems did not exist in the modern way, but measurement units for distance and dimensions played a significant role in the transfer of information and travel planning, which can be said to have acted as part of an indirect communication system. Considering this point, it seems that these units are not only important for understanding historical geography but can also be regarded as part of the communication and information transfer system of that era. Therefore, this article addresses this aspect of the travelogue and attempts to uncover the mentioned communication system by extracting these units.

Method and Research: This article, which has been organized in a descriptive and analytical manner, has gathered data and information through a library method and has attempted to answer the research questions using logical and traditional reasoning.

Findings and Conclusions: The results indicate that he determined and introduced these distances and dimensions units such as Farsang, Arash, Gaz, Mil, Step, Payeh, Finger, and Shobar. Moreover, in his travelogue, the measurement unit "Farsang" has the highest frequency whereas the measurement units "Mile" and "Payeh" have the lowest frequency. Furthermore, the semantic and referential analysis of each of them. The distances and dimensions units in the Nasir Khusrow's travelogue have a main role in the transmission of geographic information, business communication and cultural communication in the Nasir Khusrow's era.

Cite this article: Hoseinyzadeh, Saeideh., Zabihnia, Asieh. (2026). Representation the Symbol of Intercultural Communications Related to Architecture and Urbanism in The Naser Khosrow's Travelogue. *Journal of Iranian Studies*, 25 (49), 227-243. <http://doi.org/10.22103/jis.2026.25617.2747>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jis.2026.25617.2747>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Nasir Khosrow's extended journey to Hajj in Mecca lasted for seven years from 427 AH and wrote the results of his journeys in the travelogue. This work provides precise and valuable information about communication and news sciences, the history and geography of each region, and the customs and religion of the people in that area. Nasir's journey begins in the city of Marv and ends with his return to the city of Balkh. During his journey, Nasir Khosrow traverses several regions, including: Sarakhs, Nishapur, Tabas, Damghan, Semnan, Qazvin, Shamirān, Isfahan, Damascus, Beirut, Haifa, Jerusalem, Mecca, Medina, Cairo, Alexandria, Basra, and others. The travelogue is written in a fluent style and also provides information about the architecture and urban planning of certain communities, making it a significant text in Persian literature. The travelogue is one of the credible Persian texts that provides fluent information about the architecture and urban planning of certain communities, making it important to pay attention to it. Although Nasir Khosrow did not formally study architecture and urban planning in the modern sense, during his journey, while introducing cities, villages, and towns, he explained the distance between each of them using specific measurement units. During Nasir Khosrow's time, communication systems did not exist in the modern way, but measurement units for distance and dimensions played a significant role in the transfer of information and travel planning, which can be said to have acted as part of an indirect communication system. Considering this point, it seems that these units are not only important for understanding historical geography but can also be regarded as part of the communication and information transfer system of that era. Therefore, this article addresses this aspect of the travelogue and attempts to uncover the mentioned communication system by extracting these units.

Methodology

This article, which has been organized in a descriptive and analytical manner, has gathered data and information through a library method and has attempted to answer the research questions using logical and traditional reasoning. Thus, first, by studying the complete text of the travelogue, information related to measuring distances between cities and within cities and villages, as well as the dimensions of places, was extracted in a table. Then, the concepts were categorized accordingly. Next, each concept was explained based on its meaning and instances, and the units of measurement were specified. Finally, by referring back to the text of the travelogue, the relationship between these units and the nature of intercultural communications among different societies and the way information was transferred between them was extracted.

Discussion

The results of the research indicate that he determined and introduced these distances and dimensions units such as Farsang, Arash, Gaz, Mil, Ghadam, Payeh, Angusht, and Sheber. Moreover, in the travelogue of Nasir Khosrow, the measurement unit "Farsang" has the highest frequency whereas the measurement units "Mile" and "Payeh" have the lowest frequency. Furthermore, the semantic and referential analysis of each of them. The concepts extracted from the travelogue indicate that the conceptual scope of information related to measuring dimensions and distances during the era of Nasir Khosrow was broad, and the range of their terminology was also extensive. Some concepts had shared meanings but varied in their instances. Therefore, it can be said that there were specific concepts in explaining the instances of dimensions and distances that he utilized.

Conclusion

The study of Nasir Khosrow's travelogue, related to the 5th century AH, shows that he used both conventional and unconventional units of measurement to estimate or determine dimensions such as length, width, height, or depth, as well as distances and urban and intercity travel. He introduced details and smaller components using smaller units like hand spans, fingers, and shab or the height of a man, while for longer dimensions, widths, or heights of buildings, he employed larger units such as gaz, arsh, and darajeh or base, which included the number of steps. In determining urban distances, he used steps, gaz, and arsh, while for intercity distances, he used the unit of farsakh. Sometimes, to emphasize the magnitude of a measurement without considering the unit of measurement, he referred only to the scale; at other times, he introduced dimensions precisely, and at times, he estimated them metaphorically. In any case, paying attention to this topic in Nasir Khosrow's travelogue regarding the determination of urban and intercity distances, the dimensions of architectural elements in buildings, and the dimensions of building materials will be very fruitful in historical studies, architectural history, and urban geography of the ancient world. All these aspects introduce a part of the communication and information transfer system between cultures and nations that Nasir Khosrow visited and mentioned in his travelogue. Although during Nasir Khosrow's lifetime, the communication and information transfer system did not exist in the modern sense, the study of this section of his travelogue indicates that a type of communication system based on units of measurement of dimensions and distances existed, which was effective in travel planning, determining and selecting time and place, travel expenses, and the transfer of geographical, cultural, and commercial information, and so on.

نمود نشانه‌هایی از ارتباطات میان‌فرهنگی مرتبط با معماری و شهرسازی در سفرنامه ناصر خسرو

سیده سعیده حسینی‌زاده^۱ | آسیه ذبیح‌نیا^۲

۱. نویسنده مسئول، سیده سعیده حسینی‌زاده، استادیار، گروه معماری، دانشکده فنی و مهندسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه

archisad@pnu.ac.ir

۲. آسیه ذبیح‌نیا، استاد، گروه ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: zabihnia@pnu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۱۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱ کلیدواژه‌ها: آرش، سفرنامه ناصر خسرو، فرسنگ، مسافت.	زمینه/هدف: سفرنامه ناصر خسرو یکی از متون معتبر فارسی و حاوی اطلاعات مختلفی در زمینه معماری و شهرسازی برخی بلاد و سرزمین‌هایی است که وی به آن‌ها سفر کرده است. ناصر خسرو از دانش معماری و شهرسازی به معنای امروزی مطلع نبود؛ اما در معرفی شهرها، دیه‌ها، قصبات و ابنیه همچنین، ابعاد و مسافت‌های برون‌شهری و درون‌شهری با واحدهای اندازه‌گیری مشخص، با تبحری خاص اقدام کرده است. هرچند در عصر وی ارتباطات میان‌فرهنگی معاصر وجود نداشت، اما به نظر می‌رسد نشانه‌هایی از نوعی سیستم ارتباطات میان‌فرهنگی مرتبط با معماری و شهرسازی وجود داشته که امکان سفر به شهرها یا اماکن مختلف را برای مردم آن عصر امکان‌پذیر می‌کرد. پژوهش حاضر با هدف تبیین و نمود قسمتی از این ارتباطات میان‌فرهنگی تدوین شده است. رویکرد/روش: این مقاله که به شیوه توصیفی و تحلیلی تنظیم شده، با روش کتابخانه‌ای به جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات پرداخته و با روش استدلال عقلی و نقلی سعی کرده به پرسش‌های پژوهش پاسخ دهد. یافته‌ها/نتایج: این پژوهش نشان داد که ناصر خسرو با واحدهای اندازه‌گیری درجه (درجات)، قامت مرد، پایه، میل، گز، انگشت، شیر، فرسنگ و مانند این‌ها مسافتات و ابعاد را معرفی کرده است. واحد اندازه‌گیری «فرسنگ» با بیشترین بسامد و واحد اندازه‌گیری «میل و پایه» با کمترین بسامد در سفرنامه استفاده شده است. بررسی معنایی و مصداقی هرکدام از این واحدها از روش انتقال اطلاعات جغرافیایی، ارتباطات تجاری و ارتباطات فرهنگی در عصر ناصر خسرو پرده برداشت. واحدهای اندازه‌گیری مسافت و ابعاد نقش مهمی در انتقال اطلاعات و برنامه‌ریزی سفرها در عصر ناصر خسرو داشته که می‌توان گفت به‌عنوان بخشی از سیستم ارتباطات غیر مستقیم عمل می‌کردند. یعنی شناسایی این واحدها نه‌تنها برای درک جغرافیای تاریخی، بلکه به‌عنوان بخشی از سیستم ارتباطات و انتقال اطلاعات در آن دوران مهم هستند.

استناد: نام خانوادگی، نام؛ نام خانوادگی، نام و نام خانوادگی، نام (۱۴۰۵). عنوان مقاله. مجله مطالعات ایرانی، ۲۵ (۴۹)، ۲۲۷-۲۴۳.

http://doi.org/10.22617/jis.2026.25617.2747

© نویسنده‌گان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسأله

سفرنامه‌ها از مهم‌ترین منابع در ثبت دیده‌ها از گذشته شهرها و معماری محسوب می‌گردند (جبارنیا، ۱۳۸۸: ۹۲). اطلاعات زیادی می‌توان از این متون نسبت به ویژگی‌های معماری و شهرسازی شهرهای کهن به دست آورد. یکی از این ویژگی‌ها تعیین بُعد مسافت و اندازه‌گیری فاصله بین شهرها و نیز تعیین مسافت‌های درون شهری است. از مهمترین سفرنامه‌هایی که می‌توان اطلاعات دقیقی از آن استخراج کرد *سفرنامه حکیم ناصر بن خسرو بن حارث قبادیانی بلخی* ملقب به حجت، از شاعران و نویسندگان قرن پنجم زبان فارسی است. او در ابتدا به کار دبیری مشغول بود و در دربار محمود و مسعود غزنوی و مدتی نیز در دربار چغری بیگ سلجوقی خدمت دیوانی کرد. در حدود سن چهل سالگی، تحولی در اندیشه وی روی داد که به تعبیر خود او، از خواب چهل ساله بیدار شد (شعار، ۱۳۶۸: ۷) و راهی سفری هفت ساله شد. او شهرهای مختلف اسلامی را سیاحت کرد و ره‌آورد سفرش را در کتاب *سفرنامه* به تحریر درآورد.

از آنجا که هم متن گزارش این سفر انشایی روان دارد (بهار، ۱۵۲: ۱۳۶۹)؛ چراکه اغلب نویسندگان کتب تاریخ ادبیات فارسی بر اطلاعات دقیق و معتبر آن اذعان دارند و هم حاصل سفر و تجربه دیوانی او در دربارهای مختلف است، استخراج اطلاعات مربوط به تعیین مسافت‌های شهری و بین‌شهری از *سفرنامه* او می‌تواند معتبر دانسته شود. این اطلاعات همچنین برای تسهیل تحلیل‌های تاریخی و جغرافیایی سرزمین‌هایی که او سیاحت کرده، فایده‌بخش است. علاوه بر این، استخراج مفاهیم و اصطلاحات خاص فارسی از این متون کهن به گسترش دایره لغات فارسی در علوم مرتبط کمک می‌کند و از این حیث جهت تعیین معادل فارسی برای لغات بیگانه در زبان علوم مختلف نیز کمک‌کننده است. علاوه بر این، به نظر می‌رسد با تبیین این مفاهیم و معانی و مصادیق آن‌ها بتوان نسبتی میانشان با نحوه انتقال اطلاعات و ارتباطات بین مردم ساکن در شهرها و اماکن مورد بازدید او دریافت کرد. از این‌رو مقاله حاضر با استخراج و تبیین این مفاهیم و نیز با تعیین بُعد مسافتات مذکور و ابعاد ساختمان‌ها در عصر ناصر خسرو، سعی دارد به این امر کمک کند. مقاله حاضر در بطن مباحث به پرسش‌های زیر پاسخ می‌دهد:

۱. واحد اندازه‌گیری مسافت‌های برون‌شهری، درون‌شهری و ابعاد ابنیه به‌عنوان ویژگی‌هایی از معماری و شهرسازی در *سفرنامه* ناصر خسرو چه بوده است؟

۲. کدام واحد اندازه‌گیری در متن *سفرنامه* بیشتر توسط ناصر خسرو به کار گرفته شده است؟

۳. این واحدهای اندازه‌گیری چه نمودی در ارتباطات میان فرهنگی مردم ساکن در این شهرها داشته‌اند؟

۲-۱. پیشینه پژوهش

برخی از آثار منتشر شده در زمینه *سفرنامه* ناصر خسرو - به ترتیب سال نشر - به شرح زیر است: حسینی زاده و ذبیح نیا (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی معماری استحکامات در *سفرنامه ناصر خسرو*» انواع استحکامات شهری را که ناصر خسرو در *سفرنامه* خود آن‌ها را دیده و ثبت نموده، معرفی کرده‌اند.

خواک (۱۳۹۳) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «اقوام، ملل و بلاد در *سفرنامه ناصر خسرو*» که در دانشگاه فردوسی مشهد ارائه شد، به این نتیجه رسید که مطالب مطرح شده در *سفرنامه* ناصر خسرو در رابطه با اقوام

از مسایل اقتصادی گرفته تا مسایل سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی در کمتر کتابی به صورت یکجا و باهم دیده می‌شود. *سفرنامه ناصرخسرو* علاوه بر اینکه در حوزه‌های تاریخی و جغرافیایی حاوی اطلاعات ارزشمندی از روزگار خویش است در زمینه‌های مردم‌شناسی، مسایل اجتماعی، اقتصادی، ادبی، مذهبی و تاریخی نیز مباحث مهم و ارزشمندی را مطرح می‌کند.

رسولی و ارازی (۱۳۹۴) مقاله‌ای با عنوان «بازتاب *سفرنامه ناصرخسرو* در جهان عرب» در مجموعه مقالات همایش حکیم ناصرخسرو قبادیانی منتشر کردند که نشان می‌دهد پژوهشگران و مترجمان عرب زبان در معرفی و تحلیل آثار خود به *سفرنامه ناصرخسرو* اشاره کرده‌اند. همچنین، ترجمه‌های کامل *سفرنامه ناصرخسرو* و نیز ترجمه بخش‌هایی از آن به زبان عربی را که توسط مترجمان و محققان در جهان عرب صورت گرفته، معرفی کردند.

لویمی (۱۳۹۶) مقاله‌ای با عنوان «*سفرنامه ناصرخسرو* در مقام منبعی برای واژگان هنر طراحی شهری» در مجله مدیریت شهری چاپ کرد. براساس نتایج مقاله فوق، با اینکه ناصرخسرو از علم شهرسازی بی‌خبر بود، ولی توانست عناصری از شهر را مورد توجه خویش قرار دهد که برای خواننده امروز، تصویری از شهرهای دوره سلجوقیان را به ارمغان می‌آورد و همین‌طور خواننده را با هنر طراحی شهری آن زمان بیشتر آشنا می‌کند.

دانش‌پژوهان و اخگری (۱۳۹۷) مقاله‌ای با عنوان «بن‌مایه‌های تاریخی امنیت در *سفرنامه ناصرخسرو* (مورد مطالعه: امنیت عمومی و اجتماعی)» در نشریه امنیت پژوهی منتشر کردند. براساس دستاورد مقاله فوق، *سفرنامه ناصرخسرو* از آنجا که سرشار از موضوعات و نکات تاریخی، اجتماعی و به‌ویژه سیاسی است، می‌تواند گنجینه‌ای ارزشمند برای مطالعات حوزه امنیت عمومی و اجتماعی باشد. رضایی سرچقا (۱۳۹۷) مقاله‌ای با عنوان «بازنمایی تصاویر ابنیه و اماکن شاخص در *سفرنامه ناصرخسرو* (نمونه موردی: توصیف مساجد)» در نشریه فرانما چاپ کرد. در این مقاله تلاش شد تا ضمن بررسی اعتبار داده‌های *سفرنامه ناصرخسرو*، روشن شود که مساجد نه تنها توسط وی مشاهده شده، بلکه با دقت قابل ملاحظه‌ای معاینه گردیده‌اند. بررسی‌های انجام یافته در این مقاله بر ارزش‌های این سفرنامه به‌عنوان اثری تاریخی، جامعه‌شناختی، مذهبی و فرهنگی در حوزه علوم انسانی صحه می‌گذارد.

صباغ‌نیا و همکاران (۱۴۰۲) مقاله‌ای با عنوان «بررسی عناصر انسجام متن در تصویرشناسی موقعیت جغرافیایی شهرها در *سفرنامه ناصرخسرو* براساس نظریه هالیدی و حسن» در نشریه زیبایی شناسی ادبی منتشر کردند. نتیجه پژوهش، بیانگر آن است که با توجه به اینکه *سفرنامه ناصرخسرو* حاوی مطالبی در حوزه جغرافیایی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی است؛ یک متن منسجم و یکدست و یکپارچه را دارا است که تعدادی از عناصر و شگردهای منسجم‌کننده متن، نقش بسیار مهمی در ایجاد انسجام آن دارند. این عناصر انسجام‌بخش بر جذابیت، درک و تأثیرگذاری آن بر خواننده نقش بسیاری دارند و باعث اقناع خواننده می‌گردند. پژوهش‌های فوق به جنبه‌های مختلف *سفرنامه ناصرخسرو* پرداخته‌اند، اما هیچ کدام موضوع چگونگی تعیین مسافتات و ابعاد شهرها و عناصر و آثار معماری را در این سفرنامه مورد بررسی و مطالعه قرار نداده‌اند. پرداختن به این موضوع از آن جهت که می‌تواند در پژوهش‌های تطبیقی جغرافیای تاریخی بین منابع کهن از حیث نمادهای معماری و شهرسازی مندرج در آن منابع کمک‌کننده باشد، حاوی اهمیت است.

از طرفی دیگر، شباهت‌هایی بین سفرنامه ناصر خسرو با متون جغرافیای تاریخی همچون مسالک و ممالک اصطخری (اصطخری، ۱۳۴۰) و احسن التقاسیم (مقدسی، ۱۹۰۶ م) وجود دارد، اما تفاوت در پرداختن برخی جزئیات بین این سفرنامه و دیگران می‌تواند تغییرات احتمالی‌ای را که در حوزه شهرها و اماکن اتفاق افتاده، معین کند. پرداختن به موضوعات متنوع، و درعین حال مختلف از دریچه موضوع سفرنامه ناصر خسرو ضمن اینکه بر وجوه مختلف ادبیات پارسی کهن صحنه می‌گذارد، می‌تواند به چندوجهی بودن ادبیات کهن ایرانی و لزوم توجه به این وجوه در راستای بسط دانش ادبیات تاریخی ایران تأکید کند. پژوهش حاضر در مسیر کمک به این امر انجام شده است.

۳-۱. روش‌شناسی پژوهش

روش تحقیق در این مقاله تحلیل مفاهیم یک محتوا است که به صورت توصیفی-تحلیلی تنظیم شد. در این تحقیق برای جمع‌آوری اطلاعات از روش‌های اسنادی (یادداشت‌برداری به صورت توصیفی) و پیمایشی (با متن سفرنامه ناصر خسرو) استفاده گردید. مقاله حاضر می‌کوشد تا با استفاده از روش «تحلیل مفاهیم محتوا» واحدهای اندازه‌گیری را از کتاب مذکور استخراج و مورد تحلیل قرار دهد. قلمرو تحقیق حاضر تمامی متن سفرنامه ناصر خسرو را در برمی‌گیرد.

۴-۱. یافته‌های پژوهش

استفاده از شرح گزارش سفر ناصر خسرو که طی هفت سال چهار بار حج کرد و مناطق شمال شرقی، شمال غربی، جنوب غربی و مرکز ایران، همچنین ممالک و بلاد ارمنستان، آسیای صغیر، حلب، طرابلس، شام، سوریه، فلسطین، جزیره العرب، مصر، قیروان، نوبه و سودان و... (شکل ۱) را بازدید کرد، برای نیل به هدف پژوهش ضروری است. هرچند تاریخ تألیف این سفرنامه کاملاً روشن نیست، اما تاریخ سیاحت در اماکن، شهرها و دیه‌هایی که در متن این سفرنامه از آن‌ها نامبرده شده، معلوم و مذکور است. اطلاعاتی که در مورد معماری و شهرسازی برخی از این شهر و دیه‌ها در گزارش سفر نامبرده آمده، حاوی فاصله حدودی یا دقیق این شهرها و دیه‌ها از یکدیگر یا فاصله اماکن درون شهری از همدیگر است. مؤلف آن با وجود اینکه علم معماری و شهرسازی به معنای امروزی را نخوانده و دانش وی تنها در حد سیاق و نقاشی و شعر و ادب و لوازم دبیری بوده (نظری، ۱۳۸۴: ۲)، اما اطلاعات دقیق و جالبی در زمینه‌های فوق ارائه داده است. اهمیت بیشتر این مطالب وقتی روشن می‌شود که خود اذعان می‌دارد سعی داشته با صداقت مطالب خود را عرضه کند: «این سرگذشت آنچه دیده بودم به راستی شرح دادم و بعضی که روایت ها شنیدم» (همان: ۱۲۵).

شکل ۱. مسیر سفر ناصر خسرو

روش و شیوه مناسبی که

(مأخذ: ناصر خسرو، ۱۳۵۴)

ناصر خسرو برای ارائه یک

موضوع به کار گرفته، نیز بر اهمیت این متن می‌افزاید. او به شهرها و اماکنی که مراجعه و سیاحت می‌کرد، با دقت به مشاهده می‌پرداخت، از مردم سؤالات مرتبط می‌پرسید، هرکجا لازم بود، اندازه می‌گرفت، می‌نوشت، شرح می‌داد و بدین‌سان وصف شهرهای تاریخی و حتی دور از دسترس مانند دیاربکر، بیت‌المقدس، اورشلیم و نیز شهرهای مهمی همچون مکه، قاهره و نظایر آن‌ها با برخورداری از دقت کافی، به دست ما رسیده است.

این متن از لحاظ جغرافیای تاریخی و از جهت آشنایی به اوضاع و احوال جوامع و مراکز مهم تمدن اسلامی در روزگار ناصرخسرو نیز مزایای فراوانی دارد (ناصرخسرو، ۱۳۵۴: ۱۹). البته مطالعه برخی از اسناد مشابه و تطبیق آن‌ها با سفرنامه وی نیز صحت نظریات فوق را تأیید می‌کند. به‌عنوان نمونه، مطالعه اطلاعات تاریخی توصیف شده در باب شهر قزوین در رساله‌های «صور الارض» ابن حوقل و «المسالك والممالك» اصطخری با مطالب ارائه شده توسط ناصرخسرو هماهنگی دارد. مثلاً اصطخری در کتاب «المسالك والممالك» که آن را بر اساس «صور الاقليم» بلخی در فاصله ۳۱۸ تا ۳۲۱ ه.ق. تألیف کرده، می‌نویسد: «قزوین شهری است و بارویی دارد ... و کاریزی خُرد برای آشامیدن» (ارباب، ۱۳۹۰: ۱۳). ابن حوقل نیز می‌نویسد: «قزوین شهری است که قلعه‌ای دارد آب جاری قزوین اندک ... و این آب در قناتی جاری است» (دبیر سیاقی، ۱۳۸۱: ۴۵-۴۴). ناصرخسرو نیز در این باب چنین نگاشته است: «قزوین را شهری نیکو دیدم، باروی حصین ... آلا آنکه آب در وی اندک بود و منحصر به کاریزها در زیرزمین» (ناصرخسرو، ۱۳۵۴: ۱۹). چنین نمونه‌های قابل تطبیق زیاد هستند که می‌توان به آن‌ها استناد کرد. در ادامه متکی بر متن سفرنامه ضمن توصیف و تحلیل مطالب مربوط به وصف شهرها و دیه‌ها و اماکن درون آن‌ها، سعی شده واحد اندازه‌گیری مسافت‌های درون‌شهری و برون‌شهری و ابعاد ساختمان‌ها براساس قلم وی، استخراج و تبیین شود.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. بلاد مورد سیاحت ناصرخسرو

ناصرخسرو سفر خود برای حج را از مرو آغاز کرد. در طی مسیر از شهرهای سرخس، نیشابور، قومس، دامغان، ری، قزوین، خرزویل، سفیدرود، سراب، تبریز، مرند و خوی گذر کرد. پس از آن وارد ترکیه امروزی شد و از وان، وسطان، اخلاط که هر سه در نزدیکی سواحل دریاچه وان قرار داشتند، عبور کرد. از شهر بطلیس، ارزن، میافارقین، آمد نیز گذشت و آن‌ها را توصیف نمود. مثلاً در مورد شهر بطلیس توضیح داده: «به بطلیس رسیدیم. به دره‌ای در نهاده بود ... قلعه‌ای دیدیم که آن را «قَفِ اَنْظَر» می‌گفتند». توصیفات او از شهرها و ده‌هایی که بازدید کرده، شامل اطلاعاتی در مورد جغرافیای طبیعی و انسانی، معماری و شهرسازی و نظایر آن می‌باشد.

در ادامه مسیر، ناصرخسرو از منطقه بین‌النهرین واقع در سرزمین عراق امروزی بازدید کرد. او از شهرها و دیه‌های حَرّان و سُروج نام برده، سپس از شهرهای سوریه، لبنان و فلسطین امروزی ذکر به میان آورده و به ویژگی‌های معماری و شهرسازی برخی از آن‌ها اشاره کرده است. شهرها و دیه‌هایی چون حلب، طرابلس، طرابلس، جلیل، بیروت، صیدا، صور، عکّه، حیفّا، قیساریّه، رمله و بیت‌المقدس. در نهایت، به حجاز وارد شده و در طی سفر چهار بار به حج مشرف گردیده است. در این تشرفات از شهرهای مکه، مدینه، اسبوط، قوص، اخیم، اسوان، عیذاب و جدّه نیز دیدن کرده است.

او در طی مراحل چندگانه سفر خود، از راه خشکی به مصر رفته و در بازگشت از راه دریا به سرزمین مصر وارد شده و به گفته خود، بسیار شهرها و دیه‌ها دیده و با شرحی مفصل آن‌ها را معرفی کرده است. شهرهایی چون: رمله، عسقلان، تنیس، اسکندریه، قیروان، مهدیه، اندلس، سقلیه، قاهره. در بین شهرهای یاد شده برخی از آن‌ها متعلق به ایتالای امروز (مثل جزیره سقلیه یا سیسیل) و برخی متعلق به اسپانیای امروز (مثل اندلس) هستند. برخی در فلسطین اشغالی (مثل عسقلان و رمله) واقع بوده و برخی دیگر متعلق به مصر امروز (مثل اسکندریه، قاهره، مصر) می‌باشند. البته در زمان ناصر خسرو مطابق بیان او «تاریخ به دست سلطان مصر بود» (ناصر خسرو، ۱۳۵۴: ۵۱) و تمام موارد مذکور از توابع مصر به شمار می‌آمدند. او در راه بازگشت سفر، از طایف، ناحیه فلج، شهر یمامه، شهر لحسا، ولایت عمان، بصره و ابله و عبّادان، خشاب، مهربان، ارّجان، لودرغان، خان لنجان، اصفهان، نایین، طبس، تون، قاین، سرخس، مروالرود، فاریاب و بلخ گذر کرد و به موطن خود بازگشت.

۲-۲. واحد اندازه‌گیری بُعد و مسافت

ناصر خسرو در معرفی بلاد و سرزمین‌هایی که از آن‌ها دیدن کرده، جهت تعیین ابعاد و اندازه املاک یا بناهای ساخته شده، تعیین بُعد مسافت شهرها و دیه‌ها، تبیین بزرگی مقیاس‌ها و اندازه‌ها به ذکر واحدهای اندازه‌گیری متعارف و غیر متعارف روی آورده است. از آنجا که وی در علوم هندسه و نجوم تبحری داشت (ناصر خسرو، ۱۳۴۰: ۱۲)، به نظر می‌رسد به خوبی و با دقت ابعاد و اندازه‌ها را تعیین یا تخمین زده باشد. این در حالی است که برخی دیگر از جغرافی‌دانان مسلمان از مقیاس‌های «مرحله» و «منزل» برای معرفی فاصله بین شهرها در طی مسیر استفاده کرده‌اند (جودکی، موسوی و واثق، ۱۳۹۴: ۴۳). البته ناصر خسرو گاه برای بزرگ‌نمایی یک اندازه از واحد شمارش استفاده نکرده و در جایی دیگر به‌طور تقریبی و حدودی به ابعاد اشاره داشته، اما در بیشتر موارد با ذکر دقیق اندازه یا بُعد مسافت با اشاره به واحد اندازه‌گیری خاص، بلاد را معرفی کرده است. در ادامه واحدهای اندازه‌گیری اشاره شده در متن سفرنامه تبیین می‌گردد.

۲-۲-۱. فرسنگ

فرسنگ (یا فرسخ) مهم‌ترین واحد متعارف و رسمی برای معرفی مسافت بین شهرها و دیه‌ها است که در متن سفرنامه فراوانی دارد. این مقیاس اندازه‌گیری طول در زبان پهلوی است که در زبان پارسی باستان ظاهراً فرسنگا و صورت یونانی شده آن پراساگس و مُعَرَب آن فرسخ است. به‌طور کلی، فرسنگ مسافت سه مایلی است که اندازه آن تقریباً برابر پنج و نیم تا شش کیلومتر می‌باشد (یزدانی‌راد، ۱۳۹۸: ۴۸). فرسخ یا فرسنگ بر سه نوع طولی (یا خطی)؛ معادل ۱۲۰۰۰ ذراع طولی، فرسخ سطحی و آن مربع طولی و فرسخ جسمی مکعب است (بهشتی و قیومی، ۱۳۸۸: ۱۸۸). این واحد اندازه‌گیری در دیگر کتب تاریخ جغرافیایی به زبان فارسی مانند تاریخ بیهقی (بیهقی، ۱۳۸۳)، سفرنامه ابن حوقل (ابن حوقل، ۱۳۶۶) و مسالک و ممالک (اصطخری، ۱۳۴۰) نیز به کارگرفته شده است. به نظر می‌رسد یکی از وجوه ارتباط میان مردم در قرون چهارم و پنجم ه.ق که تاریخ‌نوسی از جغرافیای سرزمین‌ها رواج داشت ثبت اندازه مسافت‌هایی است که سیاحان یا مورخان فوق آن‌ها را طی می‌کردند. فرسنگ از رایج‌ترین آن‌ها بوده است.

ناصرخسرو در تعیین فاصله‌های برون‌شهری از این واحد استفاده می‌کند. مانند فاصله مرو تا سرخس که ۳۰ فرسنگ و تا نیشابور ۴۰ فرسنگ (ناصرخسرو، ۱۳۵۴: ۴) و فاصله بلخ تا ری که ۳۵۰ فرسنگ (همان: ۵) محاسبه کرده است. امروز فاصله سرخس تا نیشابور ۲۸۷ کیلومتر توسط برنامه‌های کاربردی مسیریاب تعیین می‌شوند که به اندازه تخمین ناصرخسرو یعنی ۲۴۰ کیلومتر تقریب است. ناصرخسرو در معرفی برخی مسافت‌های درون‌شهری نیز از این واحد استفاده کرده است. به‌عنوان نمونه، طول و عرض دریایی که شهر طبریه ساحل آن است، که طول دریا را ۶ فرسنگ و عرض آن را ۳ فرسنگ (همان: ۲۲) تخمین زده است.

۲-۲-۲. آرَش

آرَش دیگر واحد اندازه‌گیری طول است که وی به آن اشاره می‌کند. بعد از فرسنگ بیشترین فراوانی را در متن سفرنامه ناصرخسرو به خود اختصاص می‌دهد. ناصرخسرو برای معرفی مسافت طولی و عرضی شهرها و گاه مساحت آن‌ها و نیز ابعادی چون طول، عرض یا ارتفاع برخی بناها، ابعاد دیوار و باروی شهر و اجزای بناها، حتی ابعاد برخی جزییات ابنیه مثل ابعاد مصالح ساختمانی همچون سنگ یا آجر از این واحد استفاده کرده است.

آرَش یا ذَرع واحد اندازه‌گیری طول یا درازا در روزگار ایران باستان بوده که با جمع مُکَسَر عربی به شکل ذراع نوشته می‌شود. در لغت‌نامه دهخدا آمده: «ذرع، مقداری باشد معین از سر انگشت میانین یک دست تا سر انگشت میانین دستی دیگر، چون کسی دست‌ها را از هم گشاده دارد. یا از سر انگشت میانین تا مَرَفَق که بندگاه ساعد و بازو است» (دهخدا، ۱۳۶۵: مدخل کلمه). به عبارتی، طول هر آرَش را می‌توان از آرنج تا سر انگشت (بنیاد دایره‌المعارف اسلامی، ج ۱: ۴۱۵۰) تعیین کرد.

ناصرخسرو آنجا که بالای دیواری را ۲۰ ارش و پهنای دیوار را ۱۰ ارش (ناصرخسرو، ۱۳۵۴: ۱۱) معرفی کرده، در اصل اندازه ارتفاع و عرض دیوار را تخمین زده است. در جاهای دیگر نیز به عناصر معماری شاخص و موجود در شهرها اشاره کرده و ابعاد آن‌ها را براساس ارش معرفی کرده است. «حلب را شهری نیک دیدم، باره‌ای عظیم دارد، ارتفاعش ۲۵ ارش» (همان: ۱۳)، «بالای آن ستون ۱۰ ارش قیاس کردم» (همان: ۱۴)، «مساحت شهر [طرابلس] هزار ارش است در هزار ارش» (همان: ۱۶)، «و هر تخته‌سنگی را که در آن طاق برنهاده است، هر یکی را ۸ ارش قیاس کردم در طول و در عرض ۴ ارش» (همان: ۱۸). نمونه‌هایی از کاربرد این اصطلاح در تعیین ابعاد یا مسافت است. لازم به یادآوری است که ناصرخسرو در معرفی «ارش» گاه با قاطعیت اندازه‌ها را اعلام داشته، گاه با اصطلاح «قیاس کردم» از جنبه قاطعیت آن کاسته و جنبه تخمینی به آنها داده است.

۲-۲-۳. گَز

واحد اندازه‌گیری طول معادل یک متر (۱۰۰ سانتی‌متر امروز و ۱۲۴ سانتی‌متر گذشته) است که در قدیم این واحد معادل ۲۴ انگشت بود (بهشتی و قیومی، ۱۳۸۸: ۲۱۹). ناصرخسرو در بیان مسافت‌ها، معرفی ابعاد و ارتفاع بناها، محیط یا مساحت ابنیه و یا ابعاد مصالح گاه از این واحد اندازه‌گیری استفاده کرده است. او با اشارات مختلف «به هر صد گز برجی ساخته که نیم‌دایره آن ۸۰ گز باشد» (وزین پور، ۱۳۵۴: ۱۱)، «دور دایره آن ۱۰ گز» (ناصرخسرو، ۱۳۵۴: ۱۲)، «بالای آن طاق ۵۰ گز» (همان: ۱۸)، «هر تخته ۵۰ گز طول و یک گز عرض دارد» (همان: ۹۴) فاصله دو عنصر معماری (برج)، محیط دایره برج، ارتفاع یک طاق، طول و عرض یک عنصر را با گز مشخص کرده است.

ناصرخسرو حتی نوعی گز به نام گز ملک را معرفی می‌کند: «بر طاقی نوشته دیدم در سنگ که طول این مسجد [قُبَّة الصخره] ۷۰۴ ارش است و عرض آن ۴۵۵ ارش به گز ملک و گز ملک آن است که به خراسان آن را گز شایگان گویند و آن یک ارش و نیم باشد چیزکی کمتر» (همان: ۲۹) که اندازه آن با گز معمولی متفاوت است. این توضیح وی نشان می‌دهد حتی واحدهای اندازه‌گیری هم‌نام در مناطق مختلف یکاهای متفاوتی داشتند.

۴-۲-۲. گام

گام مقیاس طراحان برای طول و فاصله میان دو پا و قدم است. ناصرخسرو در وصف فاصله و ابعاد درون شهری بلاد و یا ابنیه گاه از این مقیاس نام برده است. مثلاً در وصف شهر آمد نوشته: «طول شهر دوهزار گام باشد و عرض هم چندین [هزارگام]» (ناصرخسرو، ۱۳۵۴: ۱۰)، یا در توصیف مسجد شهرستان رمله «دور مسجد آنجا را ۳۰۰ گام اندر ۲۰۰ گام مساحت» (همان: ۲۵) تعیین کرده است. به عبارتی، برای معرفی محیط مسجد واحد گام را به کار برده است.

۵-۲-۲. میل

میل به اندازه هزارگام گویند. ناصرخسرو در دو مورد از این واحد استفاده کرده است. یک مورد در معرفی فاصله درون شهری ناحیه فلج که گفته «ناحیتی بزرگ بوده ... مقدار نیم‌فرسنگ در یک میل عرض بود» (ناصرخسرو، ۱۳۵۴: ۱۰۲) و یک مورد که گفته از مصر به قاهر کم از یک میل باشد (همان: ۵۲).

۶-۲-۲. انگشت

گاه برای معرفی اجزای کوچکتر از واحدهای قابل درک استفاده کرده، مثلاً در توصیف حجرالاسود کعبه. «حجرالاسود به درازی بدستی و چهار انگشت باشد و به عرض هشت انگشت باشد و شکلش مدور است» (ناصرخسرو، ۱۳۵۴: ۹۲). همچنین، «در جامع بصره چوبی دیدم که درازی آن سی ارش بود و غلیظی آن پنج شبر و چهار انگشت بود» (همان: ۱۱۱).

۷-۲-۲. شبر

ناصرخسرو از واحد شبر که معادل وَجَب است، در سه نمونه استفاده کرده؛ یکی در توصیف چوبی در مسجد جامع بصره و دیگری در توصیف ضخامت دیوار داخلی کعبه که «عرض دیوار، یعنی ثخانتش شش شبر است» (ناصرخسرو، ۱۳۵۴: ۹۳) و یکی در تعیین سطبری یک شمع.

۸-۲-۲. درجه و پایه

میزان عمق و فاصله فضاها از سطح زمین در این سفرنامه با واحدهای غیر متعارف پایه و درجه تعیین گردیده است. در مورد مسجد آدینه شهر معره‌النعمان نوشته: «از هر جانب که خواهند، به مسجد درشوند، ۱۳ درجه بر بالا باید شد» یا «۲۶ پایه باید فرو شد تا به آب رسید» (ناصرخسرو، ۱۳۵۴: ۲۰-۱۴). بدین ترتیب، بالا رفتن از پله و یا پایین آمدن از آن با این دو واحد معلوم گردیده است. به نوعی واحد تعیین اختلاف ارتفاع سطوح از یکدیگر است.

۹-۲-۲. قامت مرد

از دیگر واحدهای غیر متعارف جهت تعیین ارتفاع توسط ناصرخسرو می‌توان به قامت مرد اشاره کرد. «حوضی سنگین مدور، عظیم بزرگ، بر سر آن نهاده و ارتفاعش قامت مردی و دور دایره آن ده گز» (ناصرخسرو، ۱۳۵۴: ۱۲).

البته در برخی موارد وی جهت تأکید بر بزرگی اندازه‌ها بدون در نظر گرفتن واحد اندازه‌گیری به مقیاس‌ها اشاره کرده است؛ به عنوان نمونه، «مساحت شهر هزار در هزار قیاس کردم» (همان: ۱۸).

۲-۳. جمع‌بندی: کاربرد هر کدام از واحدها در سفرنامه

هرکدام از واحدهای نامبرده در تعیین مسافت‌های بین‌شهری یا بین‌روستایی (مانند فرسنگ، میل، گام)، طول و عرض و ارتفاع اماکن یا عناصر درون یا بیرون شهر و نیز مساحت دریا، رود، کویر، خلیج، جزیره و ... (مانند فرسنگ، ارش، گام و گز)، طول، عرض، ارتفاع یا محیط ابنیه و یا عناصر معماری مانند برج، حصار، باره، حوض، دهانه‌ها و فاصله بین آن‌ها و ... (مانند ارش، گز)، تعیین ابعاد و ضخامت برخی عناصر معماری و مصالح ساختمانی از جمله ستون، چوب، سنگ و ... (مانند شبر، انگشت)، ارتفاع دیوارها (مانند قامت)، تعیین اختلاف سطوح و ارتفاع پله (مانند پایه، درجه یا جمع آن درجات)، ابعاد تجهیزات و نقوش و تزیینات ابنیه (مانند ارش و گز) استفاده شده است (جدول شماره ۱).

جدول شماره ۱: تبیین نحوه استفاده از واحدهای اندازه‌گیری در سفرنامه ناصرخسرو

بررسی اطلاعات جدول شماره (۱) و البته محتوای سفرنامه، نشان می‌دهد ناصرخسرو در برنامه‌ریزی سفر به

فرسنگ	ارش	گز	گام	میل	انگشت	شبر	درجه و درجات
فاصله دو شهر، فاصله دپه یا دهی دیگر یا شهر	ارتفاع دیوار، ارتفاع باروی شهر، ارتفاع ستون، ارتفاع طاق یا گنبد، ارتفاع سطح آب، ارتفاع درب کعبه	فاصله دو برج، فاصله دو ستون، فاصله دو چاه	طول و عرض شهر	عرض مکان، عرض شهر	ابعاد حجرالاسود	ضخامت یا کلفتی شمع	بلندی مکان یک مسجد (پلکان دسترسی به مسجد) و اوج گرفتن تا رسیدن به آن
فاصله مابین دو حصار شهر، فاصله دهانه دو جوی آب، طول جریان آب جوی یا کاریز (قنات)،	ابعاد (دراز یا عرض) کشتی	ارتفاع سور، ارتفاع دیوار، ارتفاع طاق، ارتفاع درگاه، ارتفاع دروازه، ارتفاع سطح آب رود، ارتفاع سطح آب در جزر و مد، عمق چاه	طول و عرض بنا (مسجد)	فاصله دو شهر یا دو مکان	ضخامت چوب	ضخامت چوب	پایین آمدن از پلکان تا رسیدن به سرداب
دوره (محیط) دریا	طول و عرض بنا (مسجد)، طول و عرض فضا (مقصوره)	ابعاد داخلی فضای خرد (سرداب، مساحت)، ابعاد زمین، ابعاد کشتی				ضخامت دیوار	پله بناها
طول راه (جاده) بین دو مکان یا موقعیت جغرافیایی	دراز و پهنای شهر (مساحت شهر: هزار ارش در هزار ارش)	فراخی (وسعت یا پهنای) فضایی، فراخی چاه، طول باره					راه‌پله بام خاتمه
طول و عرض دریا	پهنای عنصر معماری (دیوار) یا فاصله دو عنصر معماری (دو قبه، مقام‌ها، حجرالاسود تا درب کعبه) یا دو مکان (قبور، مقام یا زمزم از کعبه)	محیط دایره برج، دور محیط دایره‌ای حوض، طول ریسمان چاه	قامت	تعداد افراد (مرد)			پایه
طول جزیره، عرض خلیج	ابعاد (طول و عرض و ارتفاع) مصالح ساختمانی (سنگ)، اضلاع تجهیزات بنا (چراغدان)، ابعاد عمارت (قصر)،	دهانه درگاه، عرض درگاه، طول و عرض دروازه	ارتفاع حوض سنگی				پله زیرزمینی تا رسیدن به چشمه یا آب کاریز در آب انبار یا سرداب
وسعت جزیره یا بیابان، وسعت یک مکان، وسعت پیشروی و پسروی آب دریا (جزر و مد)،	دور تا دور فضا یا مکان (قبه‌الصخره)، ابعاد داخلی حجره	ابعاد مصالح یا تزیینات خرد بنا (خشت)، رخام، ابعاد نقوش و تزیینات	بلندی درب خاتمه	فراخی داخل خانه کعبه			پایه طاق یا پایه ستون

شهرها، دپه‌ها و قصبه‌ها در نقاط مختلف جهان که از آن‌ها بازدید کرده، به بُعد مسافت و فاصله بین شهری و درون‌شهری توجه ویژه‌ای داشته است. مفاهیم استخراج شده از متن سفرنامه حاکی از آن است که گستره مفهومی اطلاعات مربوط به اندازه‌گیری ابعاد و مسافت‌ها در عصر ناصرخسرو وسیع و دایره اصطلاحات آن‌ها نیز پهناور بوده است. برخی مفاهیم معانی مشترکی داشتند، اما در مصادیق متنوع بودند. بنابراین، می‌توان گفت در تبیین مصادیق

مربوط به بعد و مسافت مفاهیم خاصی وجود داشتند که او از آن‌ها استفاده کرده است. به عبارتی، بخشی از انتقال اطلاعات مکانی در این مناطق از طریق ثبت این ابعاد و مسافت انجام گرفته است. ثبت این اطلاعات مکانی در محاسبه زمان و هزینه کرد سفر فایده‌بخش بوده است، هم برای خود او و هم برای خوانندگان سفرنامه. از طرفی دیگر، وی به ثبت اطلاعات مختلف مربوط به اوضاع و احوال فرهنگی جوامع و مناطق مختلف پرداخته است. این نحوه انتقال اطلاعات با ثبت ابعاد و مسافت اماکن فرهنگی و نیز ویژگی‌های فرهنگی اقوام و ملل آن‌ها از جمله دین و مذهب، اوضاع معماری و شهرسازی، آداب و رسوم مردم و امثال این‌ها که به بعد و مسافت گره خورده، همراه بود که می‌توان از آن‌ها به عنوان اطلاعات بین فرهنگی یاد کرد. بنابراین، می‌توان برخی از اهم انتقال اطلاعات بین فرهنگی در سفرنامه ناصر خسرو که با واحد اندازه‌گیری ابعاد و مسافت مرتبط است، به شرح زیر تبیین و معرفی کرد:

الف- ارتباط واحدهای اندازه‌گیری مسافت با انتقال اطلاعات و سیستم ارتباطات: در دوران ناصر خسرو، سیستم ارتباطات به صورت امروزی وجود نداشت، اما واحدهای اندازه‌گیری مسافت نقش مهمی در انتقال اطلاعات و برنامه‌ریزی سفرها داشتند. این واحدها به عنوان بخشی از سیستم ارتباطات غیرمستقیم عمل می‌کردند.

ب- انتقال اطلاعات جغرافیایی: ناصر خسرو با استفاده از واحدهای اندازه‌گیری مسافت، اطلاعات دقیقی درباره فاصله‌ها و موقعیت مکانی شهرها و مناطق ارائه می‌دهد. این اطلاعات به مسافران و تجار کمک می‌کرد تا مسیرهای خود را برنامه‌ریزی کنند.

ج- انتقال ارتباطات تجاری: آن دوران، تجار و کاروان‌ها از واحدهای اندازه‌گیری مسافت برای محاسبه زمان و هزینه سفر استفاده می‌کردند. این اطلاعات به بهبود ارتباطات تجاری بین مناطق مختلف کمک می‌کرد.

د- انتقال ارتباطات فرهنگی: سفرنامه ناصر خسرو نه تنها یک گزارش جغرافیایی، بلکه یک اثر فرهنگی است. با استفاده از واحدهای اندازه‌گیری مسافت، ناصر خسرو توانست ارتباطات فرهنگی بین مناطق مختلف را توصیف کند و اطلاعاتی درباره آداب و رسوم، زبان و مذهب مردم ارائه دهد.

علاوه بر موارد بالا، بررسی سفرنامه ناصر خسرو نشان داد که «فرسنگ» بیشترین طیف واحد اندازه‌گیری و «میل و پاه» کمترین بسامد را در سفرنامه ناصر خسرو داراست. کاربرد هر واحد اندازه‌گیری از واحد اندازه‌گیری مسافت بین شهری و بین روستایی به عنوان بزرگترین بعد مسافتی معرفی شده در سفرنامه گرفته تا ابعاد نقوش تزیینی روی درب‌ها به عنوان کوچکترین واحد اندازه‌گیری ابعاد در جدول شماره (۲) به تفکیک آورده شده است. مقایسه دو جدول (۱) و (۲) نشان می‌دهد تبیین مسافت بین شهری، وسعت اماکن و محدوده‌های جغرافیایی مهم‌ترین بخش از سیستم ارتباطات و نحوه انتقال اطلاعات بین فرهنگی را در سفرنامه ناصر خسرو محسوب می‌شود.

جدول شماره ۲: بسامد واحد اندازه‌گیری در سفرنامه ناصر خسرو

ردیف	واحد اندازه‌گیری	بسامد
۱	فرسنگ	۱۳۰ مرتبه
۲	گز	۷۳ مرتبه
۳	ارش	۵۹ مرتبه

۴	درجه	۸ مرتبه
۵	میل	۲ مرتبه
۶	گام	۵ مرتبه
۷	شبر	۳ مرتبه
۸	انگشت	۳ مرتبه
۹	قامت	۳ مرتبه
۱۰	پایه	۲ مرتبه
۱۱	درجات	۲ مرتبه

نمودار زیر دامنه بسامد این اصطلاحات در سفرنامه ناصرخسرو را نمایش می‌دهد.

نمودار شماره ۱: بسامد کاربرد واحدهای اندازه‌گیری مسافت و ابعاد توسط ناصرخسرو

۳. نتیجه‌گیری

مطالعه سفرنامه ناصرخسرو مربوط به قرن پنجم ه.ق نشان می‌دهد که وی از واحدهای اندازه‌گیری متعارف و غیر متعارف برای تخمین یا تعیین ابعاد اعم از طول، عرض، ارتفاع یا عمق، فاصله‌ها و مسافت‌های درون و برون‌شهری استفاده کرده است. وی در معرفی جزئیات و اجزای کوچک‌تر از واحدهای کوچک مثل وجب، انگشت و شبر یا قامت مرد و در معرفی ابعاد طولی، عرضی و یا ارتفاع ابنیه از واحدهای بزرگتری مثل گز، ارش و درجه یا پایه که همان تعداد پله‌ها را شامل می‌شود، بهره برده است. در تعیین مسافت‌های درون‌شهری نیز از گام، گز، ارش و در تعیین مسافت‌های برون‌شهری از واحد فرسنگ استفاده کرده است. گاه جهت تأکید بر بزرگی یک اندازه، بدون در نظر گرفتن واحد اندازه‌گیری، صرفاً به مقیاس اشاره نموده، گاه ابعاد را به طور دقیق معرفی و گاه به صورت قیاسی آن‌ها را تخمین زده است. در هر حال، توجه به این موضوع در سفرنامه ناصرخسرو، تعیین مسافت‌های درون و برون‌شهری، ابعاد عناصر معماری در ابنیه، ابعاد مصالح ساختمانی، در مطالعات تاریخی و تاریخ معماری و جغرافیای شهری بخشی از جهان باستان بسیار ثمربخش خواهد بود. جمیع این موارد بخشی از سیستم ارتباطات و انتقال

اطلاعات بین فرهنگی جوامع و مللی را معرفی می‌کند که ناصر خسرو از آن‌ها بازدید کرده و در سفرنامه اشاره نموده است. هرچند در عصر حیات ناصر خسرو سیستم ارتباطات و انتقال اطلاعات به رسم امروزی وجود نداشت، اما مطالعه این بخش از سفرنامه او نشان داد نوعی سیستم ارتباطات مبتنی بر واحدهای اندازه‌گیری ابعاد و مسافت وجود داشته که در برنامه‌ریزی سفر، تعیین و انتخاب زمان و مکان و هزینه‌کرد سفر، انتقال اطلاعات جغرافیایی، فرهنگی، تجاری و امثالهم مؤثر بوده است.

منابع

- ابن حوقل (۱۳۶۶). *سفرنامه ابن حوقل: ایران در صورہ الارض*، ترجمه و توضیح جعفر شعار، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ارباب، پارسا (۱۳۹۰). «فتح شهر قزوین و تحولات کالبدی فضایی آن در دوران اسلامی (قرن اول تا اوایل قرن شش ه.ق)»، *مجله مطالعات ایرانی*، سال دهم، شماره ۲۰، صص ۱-۲۴.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۴۰). *مسالك وممالك (ترجمه فارسی مسالك الممالك)*، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- بیهقی، محمدبن حسین (۱۳۸۳)، *تاریخ بیهقی*. تصحیح علی‌اکبر فیاض؛ به اهتمام محمدجعفر یاحقی، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.
- بهار، محمدتقی (۱۳۶۹). *سبک‌شناسی*، جلد دوم، تهران: امیرکبیر.
- بهشتی، سیدمحمد. قیومی بیدهندی، مهرداد (۱۳۸۸). *فرهنگ‌نامه معماری ایران در مراجع فارسی*، جلد اول، تهران: انتشارات متن
- جبارنیا، فربرز (۱۳۸۸). *سفر در تاریخ با ناصر خسرو*، نشریه جستارهای شهرسازی، شماره ۳۰، ص ۹۲.
- جودکی عزیزی، اسدالله. موسوی حاجی، سید رسول. واثق عباسی، زهیر. (۱۳۹۴). «پژوهشی در سیمای شهر یزد در سده های نخستین دوره اسلامی»، *پژوهش‌های تاریخی*، ۷(۳)، ۳۹-۵۶.
- حسینی‌زاده، سعیده. ذبیح‌نیا عمران، آسیه (۱۳۹۲). «بررسی معماری استحکامات در سفرنامه ناصر خسرو»، *فصلنامه پژوهش‌های ادبی و بلاغی*، سال اول، شماره چهارم، ۱۱۲-۱۲۵.
- خواک، اکرم (۱۳۹۳) «*قوام، ملل و بلاد در سفرنامه ناصر خسرو*». پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه فردوسی مشهد.
- دانش‌پژوهان، منوچهر. اخگری، محمد (۱۳۹۷). «بن‌مایه‌های تاریخی امنیت در سفرنامه ناصر خسرو (مورد مطالعه: امنیت عمومی و اجتماعی)»، *نشریه امنیت‌پژوهی*. شماره ۶۳. پاییز. صص ۱۴۰-۱۲۱.
- دیرسیاقی، سید محمد (۱۳۸۱)، *سیرتاریخی شهر قزوین از آغاز تا سال ۱۳۲۰ ه.ش*، قزوین: اداره کل میراث فرهنگی استان قزوین.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۶۵). *لغت‌نامه*، تهران: موسسه لغت‌نامه دهخدا.
- رسولی، حجت، ارازی، نجم‌الدین (۱۳۹۴). «بازتاب سفرنامه ناصر خسرو در جهان عرب»، *مجموعه مقالات همایش حکیم ناصر خسرو قبادیانی*. صص ۱۲۰۳-۱۲۱۴.
- رضایی سرچقا، مجتبی (۱۳۹۷). «بازنمایی تصاویر انبیه و اماکن شاخص در سفرنامه ناصر خسرو (نمونه موردی: توصیف مساجد)». *نشریه فرانما*. شماره ۲. بهار. صص ۷۲-۸۴.
- شعار، جعفر (۱۳۶۸). *گزیده قصاید ناصر خسرو*، تهران: علمی.

صباغ‌نیا، عظیمه. اردستانی رستمی، حمیدرضا. یوسف قنبری، فرزانه. خردمندپور، مسعود (۱۴۰۲). «بررسی عناصر انسجام متن در تصویرشناسی موقعیت جغرافیایی شهرها در سفرنامه ناصر خسرو براساس نظریه هالیدی و حسن»، نشریه زیبایی شناسی ادبی. دوره ۱۴، شماره ۵۶. تابستان. صص ۱۱۵-۱۳۸.

لویمی، سهیلا (۱۳۹۶). «سفرنامه ناصر خسرو در مقام منبعی برای واژگان هنر طراحی شهری»، مجله مدیریت شهری. شماره ۴۶. بهار. صص ۲۳-۳۲.

معین، محمد (۱۳۸۶). فرهنگ کامل فارسی معین، تهران: فردوس.

مقدسی، محمدبن احمد، (۱۹۰۶م)، احسن‌التقسیم فی معرفه‌الاقالیم، لیدن: بریل.

ناصرخسرو (۱۳۴۰). سفرنامه ناصر خسرو علوی. ج ۱. مصحح محمود غنی‌زاده سلماسی. تهران: کتابفروشی محمودی.

ناصرخسرو (۱۳۵۴). سفرنامه، به کوشش نادر وزین‌پور. تهران: فرانکلین.

نظری، جلیل (۱۳۸۴). «جهانبینی ناصر خسرو»، مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، دوره ۲۲، شماره ۳.

یزدانی‌راد، علی (۱۳۹۸). «جستاری در نقد باورها و دیدگاه‌های معمول درباره جغرافیای تاریخ و تاریخ یزد تا سده پنجم هجری»، فصلنامه فرهنگ یزد، ش ۴: ۲۷-۵۴.

Burdasın.Sen. "Bitlis telefon kodu" in: www.ogrensek.com www.sehirler.net (29/4/2013)

References

- Arbab, P. (2011). "The conquest of Qazvin and its spatial structural transformations during the Islamic period (1st century to early 6th century AH)", *Journal of Iranina Studies*, vol 10, No 20, 1-24. (In Persion)
- Bahar, M. (1990). *Sabkshenasi* [Stylistics], Volume Two, Tehran: Amir Kabir Publication. (In Persion)
- Beheshti, S. M. Qayoumi B, M. (2009). *Encyclopedia of Iranian Architecture in Persian References*, Volume One, Tehran: Matn Publications. (In Persion)
- Dabeer Siaghi, S. M. (2002), *The Historical Journey of the City of Qazvin from Its Beginnings to the Year 1320 AH*, General Administration of Cultural Heritage of Qazvin Province Publication. (In Persion)
- Danesh Pazhouhan, M. akhgari, M. (2018). "Historical Backgrounds of Security in Naser Khosrows Safarname (The Book of Travels)". *Journal of Public and Social Security*. 17(63), 121-140. (In Persion)
- Dehkhoda, A. (1986). *Loght Nameh*, Published by Dehkhoda Dictionary Institute, Tehran. (In Persion)
- Hoseinyzadeh, S. Zabihnia E. A. (2013). "To Explain the Architecture of Fortifications in the Hakim Nasser Khosrow Qobadyani' s Logbook in The City Travels". *Literary and rhetorical research*, 1(4), 112-125. (In Persion)
- Jabarnia, Fariborz. (2009). Journey through History with Nasir Khosrow, *Journal of Urban Studies*, No 30, p. 92. (In Persion)
- Khak, Akram. (2014) "Nations, Peoples, and Lands in the Travelogue of Nasir Khosrow." Master's thesis, *Ferdowsi University of Mashhad*. (In Persion)
- Sabbaghnia, A. Ardestani Rostami, H. Youssef Ghanbari, F. Khordmandpour, M. (2023). "Examining the Elements of Text Coherence in the Imagery of the Geographical Location of Cities in Nasser Khosrow's Travelogue Based on Halliday and Hassan's theory", *Journal of Literary Aesthetics*, No 56, 115-138. (In Persion)
- Joodaki Azizi, A. Mosavi Haji, S. Vasegh Abasi, Z. (2015). "A Research in Architecture of Yazd City in the early Islamic Period". *Historical Researches*, 7(3), 39-56. (In Persion)

- Luimi, S. (2017), "Naser Khosrow itinerary as a resource for urban design art words", *International Journal of Urban and Rural management*, 16 (46), 23- 32. (In Persion)
- Moien, M. (2007). *Farhang-e Kamel-e Farsi Moin* [Complete Persian Dictionary of Moien], Ferdows Publication, Tehran. (In Persion)
- Nasir Khusrow (1961). *Safarname-ye Naser Khosrow Alavi* [The Travelogue of Nasir Khusrow Alavi]. Edited by Mahmoud Ghanizadeh Selmasi. Publication of Mahmoudi Bookstore, Tehran. (In Persion)
- Nasir Khusrow (1975). *Safar Nameh* [Travelogue], edited by Nader Vazin Pour. Franklin Publication, Tehran. (In Persion)
- Nazari, Jalil. (2005). "The Worldview of Nasir Khosrow", *Journal of Social and Human Sciences of Shiraz University*, Vol. 22, No. 3.
- Rasooli, H, Arazi, N (2015). "The Reflection of Nasir Khosrow's Travelogue in the Arab World", *Proceedings of the Conference on Hakim Nasir Khusraw Qabadiani*. pp. 1203-1214. (In Persion)
- Rezayi Sarchaqa, M (2018). "Representation of Images of Architecture and Landmark Locations in the Travelogue of Nasir Khosrow (Case Study: Description of Mosques)". *Farnameh Journal*, No. 2, 72-84.
- Shahriar, J (1989). *Selected Ghazals of Nasir Khusrow*, Elm Publication, Tehran. (In Persion)
- Yazdani rad, A. (2020). "An Essay on the Critique of Common Beliefs and Views on the Historical Geography and History of Yazd up to the Fifth Century AH". *Culture of Yazd*, 1(4), 27-54. doi: 10.22034/fyazd.2020.122394. (In Persion)
- Burdasin•Sen. "Bitlis telefon kodu" in: www.ogrensek.com www.sehirler.net (29/4/2013)